

Limity a možnosti skúmania „národov“: od reálnych skupín ku kategóriám praxe¹

Andrej Findor²

Fakulta sociálnych a ekonomických vied UK, Bratislava

Limits and Alternative Ways of Studying the „Nations“: From Real Groups to the Categories of Practice. Article briefly scrutinises dominant theories of nationalism and contemporary theoretical discussions, which challenge the traditional view of „nation“ as the category of analysis. Such theoretical challenges transcend the key questions of nationalism studies „What is the nation?“, „When did it come to existence?“ by approaching the „nations“ not as real groups but rather as categories of social practice, which are constructed and reproduced by various discursive formations – systems of representation. Historiographical concepts of ethnogenesis and „migrations of nations“ are used as examples of intellectual reification of „nation“ as real, historical group. „Nation“ is thus considered as powerful and pervasive category of practice yet rather weak and limited category of analysis. Sociológia 2006, Vol. 38 (No. 4: 313-326)

Key words: nation; theories of nationalism; categories of practice; categories of analysis; ethnogenesis

Skúmanie „národov“ a „nacionalizmov“ (*nationalism studies*) zaznamenalo v posledných dvoch desaťročiach bezprecedentný rozmach. Vznikli nové študijné programy, katedry a ústavy profilujúce sa v tomto odbore, vzniklo niekoľko nových časopisov a v neposlednom rade bolo publikovaných niekoľko tisíc nových kníh, ktoré skúmali javy spojené s národmi a nacionalizmami v rozmanitých empirických rovinách a ktoré ponúkali vysvetlenia týchto javov inšpirované teóriami rôznych sociálnovedných disciplín. Napriek alebo vďaka tomu trpí skúmanie národov a nacionalizmov rovnakými ťažkosťami ako iné koncepty spoločenských vied – ideológia, identita, štát – problémom presnej a všeobecne akceptovanej definície použiteľnej na časovo a priestorovo odlišné empirické prípady. Väčšina učených pojednaní o národoch a nacionalizmoch obyčajne začína definíciou „národa“, resp. „nacionalizmu“, aj keď sa nájdú autori, ktorí upozorňujú na ťažkú definovateľnosť, ba až nedefinovateľnosť oboch týchto kategórií. Napríklad Hugh Seton-Watson vo svojom často citovanom úvode ku knihe *Nations and States* priznáva, že napriek tomu, že tento jav existuje (t.j. národ), nie je možné poskytnúť jeho „vedeckú definíciu“. (Seton-Watson, H., 1977, s. 5) John Breuilly dokonca tvrdí, že „nacionalizmus nesúvisí s existenciou či neexistenciou národa, dokonca aj za predpokladu, že by sme našli objektívne kritériá na jeho definovanie“. (Breuilly, J., 1993, s. 397) Breuillyho tvrdenie

¹ Tento text vznikol v rámci grantového výskumného projektu VEGA č. 1/1218/04 *Nacionalizmus v slovenskej a maďarskej archeológii, etnológii a historiografii*.

² Adresa: Andrej Findor, Ústav európskych štúdií a medzinárodných vzťahov, Fakulta sociálnych a ekonomických vied UK, Odbojárov 10/A, P.O.Box 129, 820 05 Bratislava 25, Slovenská republika. E-mail: afindor@yahoo.com

potvrdzujú aj iní autori, ktorí „národy“ nedefinujú vôbec, ale vysvetlenie tohto naoko elementárneho porušenia pravidiel vedeckého skúmania tvorí vlastne predmet tejto štúdie. Napriek tomu, že v odbore skúmania národov a nacionalizmov neexistuje konsenzus týkajúci sa jeho kľúčových kategórií, je potrebné o jednotlivých teóriách diskutovať. Avšak nie kvôli týmto teóriám samotným, ale skôr kvôli niečomu, čo by sme mohli nazvať ich „riešiteľským potenciálom“, t.j. možnosťami, ktoré ponúkajú práve vo forme určitých konceptuálnych nástrojov, umožňujúcich lepšie porozumenie a vysvetlenie sledovaných javov. Najplodnejšie teoretické debaty sú vedené mimo hraníc zavedených teoretických klasifikácií (tzv. škatuliek), čo by mal byť prípad aj textu tejto práce. Jej zámerom nie je podať vyčerpávajúci prehľad o všetkých reprezentatívnych teóriách nacionalizmu a aj o tých, ktoré spomeniem, budeme diskutovať so značnou mierou zjednodušenia. Mojim cieľom je naopak zodpovedať otázky, prečo je potrebné vnímať „národ“ ako kategóriu praxe; prečo je „národ“ problematickou analytickou kategóriou; aký má takéto rozlíšenie význam a v neposlednom rade akú „riešiteľskú perspektívu“ takéto rozlíšenie, ktoré presahuje jednotlivé teoretické smery, prístupy či „školy“, ponúka.

Dominantné klasifikovanie teórií nacionalizmu

Ako som už naznačil v úvode, mojim zámerom nie je diskutovať o všetkých teóriách nacionalizmu. Aby sa z textu tejto práce nestal boj s veternými mlynmi, bude potrebná primeraná redukcia a zjednodušenie, ktoré by však mali byť dostatočne zdôvodnené. Preto sa budem venovať iba tým teóriám nacionalizmu, ktorých relevantnosť je neustále vytváraná a reprodukováná v dominujúcich teoretických diskusiách. Skúmanie národov a nacionalizmov má rovnako ako iné spoločenskovedné disciplíny svoj „zlatý fond“ najvýznamnejších autorov. Medzi nich patria hlavne Ernest Gellner, Benedict Anderson, Eric Hobsbawm a Anthony D. Smith. Posledný menovaný je však jediný, ktorý už viac ako tri desaťročia systematicky komentuje a spoluvytvára teoretický diskurz o národoch a nacionalizmoch. Okrem dvoch monografií venovaných priamo teóriám nacionalizmu³ rozvíjal Smith túto oblasť skúmania aj vo svojich početných „neteoretických“ štúdiách a monografiách, v ktorých jej venoval vždy aspoň jednu kapitolu⁴. Smithove klasifikovanie teórií nacionalizmu a ním zavedené hlavné deliace čiary medzi jednotlivými teóriami postupne získali dominantné postavenie v teoretickej

³ Theories of Nationalism (1971 – 1. vydanie, 1983 – 2. vydanie); Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism (1998).

⁴ Nationalism in the Twentieth Century (1979); The Ethnic Revival in the Modern World (1981); The Ethnic Origins of Nations (1986); National Identity (1991); Nations and Nationalism in a Global Era (1995); Myths and Memories of the Nation (1999); The Nation in History? Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism (2000); Chosen Peoples: The Sacred Sources of National Identity (2004).

reflexii skúmania národov a nacionalizmov aj vďaka jeho aktivitám pri inštitucionalizovaní tejto disciplíny⁵. Identifikovanie hlavných teoretických smerov pri skúmaní nacionalizmu – primordializmu, perenializmu, modernizmu a etno-symbolizmu – dnes tvorí stabilnú súčasť úvodných kurzov tejto disciplíny. Napriek v slovenčine cudzo znejúcim názvom je takéto klasifikovanie (rozdeľovanie) teórií nacionalizmu vcelku jednoduché.

Na jednej strane zahŕňa teórie, ktoré považujú národné povedomie a nacionalizmus ako jeho ideologický (politický) dôsledok za odveké – t.j. prítomné vo všetkých obdobiach dejín ľudstva. Edward Shils a Clifford Geertz upozorňovali na to, že „prirozenosť“ a „samozrejmosť“ (*taken-for-grantedness*) ontologickej reality národov je založená na „odvekých (prvotných) citoch“ (*primordial sentiments*) alebo „danostiach“ (*givens*) ľudskej existencie ako spoločný jazyk, rasa, náboženstvo, etnicita a územie. Okrem toho národ a nacionalizmus sú „trvalé“ (*perennial*), pretože moderné a dokonca aj súčasné formy národa a nacionalizmu sú efektívnejšie a komplexnejšie náhrady za starobylé príbuzenské vzťahy, s ktorými majú spoločný menovateľ – zápas za svoje kolektívne ciele. (Geertz, C., 1963, s. 107-113) Primordialistický prístup k skúmaniu národov a nacionalizmov však paradoxne neodporuje hlavným postulátom sociálno-konstruktivistického prístupu. (Calhoun, C. J., 1998, s. 30-32) Viacerí autori (Calhoun, C. J., 1998, s. 30-32; Brubaker, R., 1996, s. 15) upozorňujú na to, že prostredníctvom stereotypného vnímania Clifforda Geertza ako predstaviteľa „primordiálneho nacionalizmu“ sa z primordializmu umelo vytvoril „strašiak“ medzi teóriami nacionalizmu.

Na druhej strane ako teoretická opozícia voči „primordialistickým“ alebo „perenialistickým“ prístupom k skúmaniu nacionalizmu sa objavujú „modernistické“ teórie národa a nacionalizmu, ktorých spoločným menovateľom je presvedčenie, že nacionalizmus a aj národ vznikli iba počas moderného obdobia ľudských dejín. Národ je chápaný „inštrumentálne“ ako užitočný prostriedok boja elity alebo vládnucej triedy za určité individuálne alebo kolektívne záujmy. Národ je ponímaný ako výsledok národných hnutí, nacionalizmu. K najvýznamnejším autorom „modernizmu“ patria Ernest Gellner, Eric Hobsbawm a Benedict Anderson. Rok 1983, v ktorom boli publikované prvé vydania ich diel,⁶ býva niektorými učenými komentátormi označovaný za *annus mirabilis* skúmania národov a nacionalizmov. (Wehler, H.-U., 2001, s. 8)

Podľa Ernesta Gellnera nacionalistická ideológia a nacionalistické hnutia v modernej dobe sa objavujú ako dôsledok komplexných procesov modernizácie a industrializácie. Predmoderná, agrárno-gramotná spoločnosť nebola schopná vytvoriť vhodné podmienky pre vznik nacionalizmu a tým aj národa. Elity so svojou vysokou kultúrou a masy so svojou masovou (ľudovou) kultúrou boli rozdelené pozdĺž týchto kultúrnych čiar. Iná situácia je v modernej priemyselnej spoločnosti, ktorá so svojou túžbou po kultúrnej homogenite prináša ideológiu nacionalizmu, založenú na princípe „zhodnosti politickej a národnej jednotky“ (Gellner, E., 1983, s. 1) – národného štátu.

Eric Hobsbawm poníma národ ako výsledok „vymyslených tradícií“ – „emocionálne a symbolicky nabitých znakov klubového členstva ... súboru cvičení ... rituálnej alebo symbolickej povahy, ktoré sa snažia vytvoriť určité hodnoty a normy správania opakovaním, ktoré automaticky zahŕňa v sebe kontinuitu s minulosťou ... s vhodnou historickou minulosťou“. (Hobsbawm, E. J., 1992a, s. 1, 11) Bez vzdelávacieho systému, verejných obradov, pomníkov, vlajok, hymien, masového športu a verejných osláv významných úspechov štátu by politické elity, ktoré ich „vynašli“, nemohli legitimovať svoju moc v „storočí revolúcie a demokratizácie“.

Benedict Anderson definuje národ ako „predstavované spoločenstvo (*imagined community*), ktoré je predstavované ako vnútorne obmedzené a suverénne“. (Anderson, B., 1991, s. 6) Národ, ktorý je konštruovaný ako predstava vo vedomí ľudí, tak získava svoju jedinečnosť práve z konkrétneho štýlu svojej imaginácie a inštitúcií, ktoré takéto štýly predstavivosti umožňujú. Z tohto pohľadu potom Anderson nechápe nacionalizmus ako bežnú politickú ideológiu, ale skôr v „antropologickom duchu“ ako všeobecný ľudský sociálny a kultúrny fenomén (príbuzenstvo, náboženstvo), ako imaginatívny diskurzívny systém, ktorý v súlade s konkrétnymi historickými a kultúrnymi podmienkami produkuje predstavy (reprezentácie) národa. (Findor, A., 2000, s. 59)

V opozícii voči uvedeným „modernistickým“ teóriám nacionalizmu stojí „etnosymbolický“ prístup. Názvy monografií jeho dvoch hlavných predstaviteľov⁷ sú inštruktívnou pomôckou pri objasnení jeho hlavných aspektov. V roku 1982 publikuje John Armstrong *Nations before Nationalism* a o štyri roky neskôr Smith *The Ethnic Origins of Nations*. V protiklade k „modernistom“ obaja autori zhodne tvrdia, že nacionalizmus, resp. národné hnutia „nevymýšľajú“ národy, ale, naopak, sú založené na už existujúcom národnom cítení a vedomí, ktoré má prostredníctvom symbolov, historických mýtov a pamäti (komunikačných kódov) „dlhé trvanie“ (*longue durée*), t.j. predmoderný, etnický pôvod. (Armstrong, J.,

⁵ Smith sa stal jedným z prvých profesorov nacionalizmu, v jeho prípade na London School of Economics and Political Science. V roku 1990 spoluzakladal The Association for the Study of Ethnicity and Nationalism (ASEN) a v roku 1995 založil vedecký časopis *Nations and Nationalism*, ktorého je doteraz šéfredaktorom.

⁶ Benedict Anderson: *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*; Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*; Eric J. Hobsbawm a Terence Ranger (eds.): *The Invention of Tradition*.

⁷ Samotná Smithova typológia teórií nacionalizmu nie je v niektorých prípadoch jednoznačná. Smith zaraďuje v jednej zo svojich posledných prác Johna Armstronga medzi tzv. „neo-perenialistov“ (Smith, A. D., 2001a, s. 18), hoci v predchádzajúcich prácach ho považuje za jedného z hlavných predstaviteľov „etnosymbolizmu“. (Smith, A. D., 1998, s. 181-187)

1982, s. 4; Smith, A. D., 1986, s. 14) Smith definuje národ ako „pomenované ľudské obyvateľstvo obývajúce historické územie alebo domovinu, ktoré má spoločné mýty a pamäť; masovú verejnú kultúru; spoločné hospodárstvo a spoločné práva a povinnosti všetkých svojich členov“. (Smith, A. D., 2000, s. 3) Podľa Smitha národy nevznikajú *ex nihilo*, a preto by nemali byť vnímané ako „konštrukty, ale ako skutočné historické procesy“. (Smith, A. D., 1996a, s. 358; Smith, A. D., 1996b, s. 107-108)

A je to práve táto *domnelá* dichotómia „konštruktov“ a „skutočných historických procesov“, ktorá poukazuje na prítomný, ale nedostatočne zodpovedaný problém „ontologickej reality“ národov a jeho vedeckej reflexie. Hoci klasifikovanie jednotlivých teórií nacionalizmu na primordialistické, perenialistické, modernistické a etnosymbolické vymedzuje tento problém, cesta k odpovedi leží mimo takto vytvorených „škatuliek“ – presahuje ich.

„Národ“ ako kategória praxe

Aká je teda „ontologická realita“ národov? Sú to iba ľudské predstavy a konštrukcie, alebo objektívne definovateľné, skutočné historické procesy? Ak sú to „iba“ predstavy a konštrukcie, ako je možné, že toľko ľudí pre ne obetovalo svoje životy? (Anderson, B., 1991, s. 7) Ak sú to, naopak, skutočné historické procesy, ktoré majú „starobylé korene“, ako je možné, že spôsoby, akými sa mnohí ľudia identifikujú so *svojím* národom, sú založené na dejinných falzifikátoch, stereotypoch a predsudkoch, ktorých politická inštrumentálnosť, t.j. použiteľnosť v politických zápasoch sa nedá prehliadnuť? Aký vzťah má k realite národov ich vedecké skúmanie? Zachováva si odstup a iba nezaujato pozoruje?

Jednoduchá odpoveď na prvé štyri otázky by znela: čím lepšia konštrukcia, tým presvedčivejšia realita. Takáto odpoveď však potrebuje ďalšie vysvetlenie. Andersonove *Imagined Communities* sú pokladané za priekopnícke dielo sociálno-konstruktivistického skúmania národov a nacionalizmov. Namiesto ďalšej „škatuľky“ je však skôr potrebné vysvetliť termín „predstavovaný“ (*imagined*). Nemecké vydanie spomínaného diela nesie názov *Erfindung der Nation* a paradoxne upozorňuje práve na to, že termín „predstavovaný“ je práve vymedzený voči vymysleniu (*Erfindung*), falzifikovaniu či fabrikácii. (Anderson, B., 1991, s. 6) Predstavovanie si znamená reprezentovanie (stvárňovanie, zobrazovanie), lebo ani členovia tej najmenšej komunity nie sú schopní sprostredkovať a komunikovať spoločné významy každodenným bezprostredným (*face-to-face*) kontaktom. (*ibid.*) Čím komplexnejším sa stáva sociálny život, tým rôznorodejšie sa stávajú spôsoby a inštitúcie zabezpečujúce spoločné sociálne významy, vrátane predstáv (reprezentácií) národa. Rovnako dôležitá je však aj skutočnosť, že pod národom si väčšina ľudí predstavuje skutočnú entitu, existujúce spoločenstvo, ktoré existuje

„tam vonku“ a pretrváva v čase a priestore. (Brubaker, R., 1996, s. 15) Predstava národa je objektívna – čím objektívnejšia, tým presvedčivejšia (a reálnejšia). Tento proces zobjektívňovania, avšak v súvislosti s kategóriou triedy a nie národa, pomenoval prvýkrát György Lukács ako *zvecňovanie* – reifikácia (*Verdinglichung*). Podľa Petra Bergera a Thomasa Luckmanna je zvecňovanie proces, prostredníctvom ktorého ľudia zabúdajú na svoje vlastné autorstvo sociálneho sveta, t.j. na to, že ho konštruujú. Sociálna realita získava svoju trvalosť (stálosť) a použiteľnosť iba vtedy, keď ľudia zabudnú, že ju sami vytvorili. (Berger, P. L. – Luckmann, T., 2004, s. 90-91)

Doplnenie a rozšírenie sociálno-konstruktivistickej perspektívy v skúmaní „národov“ a „nacionalizmov“ priniesol tzv. „kognitívny obrat“, ktorý sa odohral v poslednej dekáde 20. storočia v psychológii, antropológii a sociológii. Skúmanie kognitívnych procesov ľudskej mysle viedlo napríklad k diskusii o tzv. „ľudových sociológiách“, ktorými Lawrence Hirschfeld označuje zdravo-rozumné sociálne kategórie, podľa ktorých ľudia rozdeľujú sociálny svet do kvázi prirodzených, hlboko ustanovených druhov (napr. rasy, etniká, národy). (Brubaker, R., 2002, s. 165-166) Konceptie každodenného „primordializmu účastníkov“ alebo ich „psychologického esencializmu“ umožnili identifikovať rozdiely medzi spôsobom, ako sú sociálne kategórie používané „zhora“ (napr. štátom) a spôsobom ich použitia „zdola“ – t.j. ako používajú tieto kategórie ich samotní účastníci. (Brubaker, R. – Loveman, M. – Stamatov, P., 2004, s. 35) Kognitívny prístup tak nepriniesol definitívnu odpoveď na otázku, čo je rasa, národ alebo etnická skupina, ale umožnil komplexnejšie formulovať a sčasti aj zodpovedať otázku, „ako, kedy a prečo interpretujú ľudia svoju sociálnu skúsenosť v rasových, etnických či národných termínoch“. (s. 53)

Dichotómiu medzi analytickými a praktickými sociálnymi kategóriami, ktorá pochádza od Émila Durkheima, upravil a rozvinul vo svojej reflexívnej sociológii Pierre Bourdieu. Podľa Durkheima je hlavný rozdiel medzi praktickými a analytickými kategóriami (termínmi) v tom, že „laické“, „ľudové“ kategórie vychádzajú zo skúsenosti, zatiaľ čo „vedecké“, analytické kategórie sú vytvorené z odstupu od skúseností sociálnych aktérov. Rozdiel medzi praktickými a analytickými kategóriami nespočíva ani tak v tom, že by mali existovať termíny, ktoré by sa používali iba ako praktické a iba ako analytické kategórie. Z hľadiska sociálnej komunikácie v období „informačnej spoločnosti“ je takéto strohé vymedzenie nepredstaviteľné. Problémom teda nie je to, že sa nejaký termín používa zároveň ako praktická aj analytická kategória, ale skôr ako sa používa. Jednoducho: skúmanie „národa“ by nemalo preberať spôsoby jeho používania napríklad od „politiky (politikov) národa“ – sociálnych aktérov, ktorí prezentujú samých seba ako hovoriacich v mene a záujme národa. (Findor, A., 2005, s. 44) Je potrebné zdôrazniť „performatívny (praktický) charakter“ apelov na národ, jeho

záujmy, kultúru či identitu. Odvolávanie sa na jeden nedeliteľný, homogénny národ ho vyvoláva ako skutočnú vec, ktorého jednotu a jedinečnosť treba chrániť. Zvecňovaním skupiny (napr. národa) prostredníctvom odvolávania sa na jej identitu sa (nielen) politici „podieľajú na vytváraní toho, čo očividne opisujú alebo označujú“. (Bourdieu, P., 1991, s. 220) Realita národa je v súčasnosti konštruovaná prostredníctvom viacerých činiteľov: rodiny, známych, školy, médií, vedy, prieskumov verejnej mienky, sčítania obyvateľstva, administratívnych úkonov, športu, umenia atď. Národu ako zmysluplnému „rámcu videnia a delenia“ sveta sa prakticky nedá ujsť. Národ je skutočná kategória praxe. (Vörös, L., 2005, s. 42-43)

„Národ“ ako analytická kategória?

Je však národ aj kategóriou analýzy? Je možné skúmať národy objektívne, z odstupe, používajúc pri tom rovnaké konceptuálne nástroje, ktoré sú v realite také užitočné (praktické)? Dobrý príklad a zároveň možnú odpoveď poskytuje Charles Tilly, ktorý si v jednej zo svojich kníh sťažuje na koncept národného štátu: „Termín národný štát je zavádzajúci. Vyjadruje program a nie realitu.“ (Tilly, Ch., 1993, s. 35) „Program“ by sa naozaj nemal miešať s realitou, ale nie v zmysle už spomenutej dichotómie. Naopak, je dôležité ich vnímať oddelene, ale práve kvôli tomu, aby sa dal skúmať „program“, zámer, záujem, vzťahové zvýhodnenie jednotlivca či skupiny pri konštruovaní reality. Sociálna konštrukcia reality (aj tá národná) je charakteristická práve tým, že nie všetci majú rovnaký prístup a vplyv pri jej vytváraní a reprodukcii.

Jedným z dôležitých javov, ktoré Smithove klasifikovanie teórií nacionalizmu vôbec nepostihuje, je zvýšená pozornosť, ktorú niektorí autori zaoberajúci sa skúmaním národov a nacionalizmov venujú svojim „pracovným nástrojom“ – analytickým kategóriám. Zmysel rozdeľovania kategórií na praktické a analytické nespočíva v kritike spomínaných „politik (politikov) národa“, keďže zvecňovanie národa prostredníctvom odvolávania sa na jeho charakter, minulosť či identitu je práve to, čo charakterizuje prácu takýchto politikov. Toto rozdelenie má zmysel vtedy, ak nám umožňuje objasňovať práve spôsoby a podmienky tohto zvecňovania skupín. (Brubaker, R., 2002, s. 166-167) Avšak podľa Rogersa Brubakera je reifikácia rovnako „sociálnym procesom, ako aj intelektuálnou praxou“. (Brubaker, R., 1996, s. 15) Vynikajúcim príkladom zvecňovania národa ako intelektuálnej praxe je koncepcia *etnogenézy* predmoderných spoločností – „sťahovanie národov“. Komplexnú kritiku etnogenézy ako základnej lineárnej osi národných dejín ponúka Patrick J. Geary vo svojej práci *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*. Geary dekonštruje „uholný kameň“ národných dejín –

kontinuitu etnických spoločností neskorej antiky a raného stredoveku so súčasnými modernými „národmi“. Podľa Gearyho:

„Žiadne úsilie romantikov, politikov alebo sociálnych vedcov nezachová raz a navždy nejakú esenciálnu dušu (povahu) ľudu alebo národa. Ľudia Európy rovnako ako ľudia Afriky, Ameriky alebo Ázie sú procesy formované a reformované dejinami a nie atomické štruktúry samotných dejín.“ (Geary, P. J., 2002, s. 174)

Podľa Gearyho moderná historiografia, ktorá vznikla v 19. storočí, bola rozvíjaná ako nástroj nacionalizmu v Európe. Ako nástroj nacionalistickej ideológie boli dejiny európskych národov obrovským úspechom, ktoré však zmenili naše chápanie minulosti na „skládku toxického odpadu“. Podľa Gearyho je „vyčistenie tohto odpadu najznepokojivejšou výzvou, ktorej čelia súčasní historici“. (Geary, P. J., 2002, s. 15) Avšak takéto „vyčistenie“ dejín od „národnej formy“ kladie vysoké nároky na kritickú prácu s existujúcim kategoriálnym aparátom a bežne používanými historiografickými koncepciami. Vhodný príklad poskytujú autori, ktorí vo svojich prácach kriticky reflektujú etnogenézu predmoderných spoločností – „sťahovanie národov“. Napríklad Norman Davies vo svojej práci *Evropa: Dějiny jednoho kontinentu* upozorňuje na ťažkosti spojené s písaním o „sťahovaní národov“:

„Svojbytný pôvod, ktorým by sa odlišili od ostatných, si migranti začali vytvárať najskôr potom, čo sa usadili. Preto nemajú pravdu dnešní nacionalistickí historici, ktorí sa neostýchajú aplikovať moderné chápanie národa aj na prehistorické obdobie. Keďže inú možnosť nemáme, sme nútení opisovať sťahovanie národov v tradičnom kontexte vymedzených etník. To však neznamená, že by sme mali zabúdať na nedostatky takéhoto pohľadu.“ (Davies, N., 2000, s. 234)⁸

Podobne ako Davies aj Herwig Wolfram upozorňuje na obmedzenia tradičných, zaužívaných historických kategórií pri vysvetľovaní „sťahovania národov“:

„Fenoméni rozšírenia Slovanov východne od Labe, Enže a od Jadranského mora sa nedá opísať žiadnymi bežnými historickými kategóriami, nie to ešte vysvetliť. Od konca 5. stor. až do začiatku 7. stor. prebehla vo väčšej časti strednej a východnej Európy, medzi Baltickým a Egejským morom, tichá revolúcia a nikto nevie povedať, prečo bola polovica Európy v takom krátkom čase slavizovaná.“ (Wolfram, H., 2001, s. 4)

⁸ Na problematickosť koncepcie „sťahovania národov“ upozorňuje aj Ľubomír Lipták: „Naše dnešné predstavy o sťahovaní národov sa podstatne líšia od poznatkov z osemnásteho-dvadsaťstého storočia, ale lepší termín sme zatiaľ nenašli.“ (Lipták, Ľ., 1999, s. 246)

Na rovnaké konceptuálne úskalia spojené so „sťahovaním národov“ poukazuje aj Roger Collins, podľa ktorého je nebezpečne jednoduché chápať germánske spoločnosti v 5. a 6. storočí ako „etnické konštanty“, ktoré historické mapy obyčajne zachytávajú ako „dlhé čiary špagiet rozlezené po celom kontinente“. (Collins, R., 1999, s. 104) Podľa Collinsa nie je možné považovať kmeňovú kontinuitu za danú vec, keďže germánske kmene „prešli pozoruhodným množstvom vnútorným zmien“. (s. 105)⁹ Takisto Patrick Amory v úvode svojej práce *People and Identity in Ostrogothic Italy* (s. 489-554), nanovo postulujúcej otázku „barbarskej invázie“, rozpadu Rímskej ríše, etnogenézy Gótot a ponúkajúcej nové, alternatívne čítanie starovekých etnografických prameňov, ktoré spochybňuje ich jednoznačné súčasné vnímanie ako dokladov o etnických skupinách, uvádza, že mu ide o zbavenie sa „väzenia apriórnych úsudkov a periodizácií“. (Amory, P., 1997, s. 1) Podobným spôsobom postupuje aj Florin Curta, ktorého kniha *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700* spochybňuje dominantný diskurz v slovanských štúdiách, v ktorých sa podľa neho od historikov čakalo, že „iba očesť písomné pramene, aby našli dôkazy, ktoré by potvrdzovali, čo už bolo známe z jazykovo-archeologického modelu“. (Curta, F., 2001, s. 335) Podľa Curtu je „vytváranie Slovanov menej záležitosťou etnogenézy ako skôr vymyslenia, imaginácie a škatuľkovania byzantských autorov“. (s. 349) Spoločným menovateľom prác uvedených autorov je snaha vytvoriť reflektovanejšie historické reprezentácie „sťahovania národov“ – použiť také kategórie a koncepcie, ktoré by boli citlivejšie voči historiografickej praxi podieľajúcej sa na konštruovaní „prírodzenej“, „danej“, „samozrejmej“ a „odvekej“ sociálnej reality „národov“.

Aké analytické nástroje nám ponúka súčasná odborná literatúra zaoberajúca sa skúmaním „národov“ a „nacionalizmov“? Odpoveď na túto otázku najlepšie ilustruje konceptuálny posun, ktorý sa odohral v diskusii o vzniku národov – diskusii, ktorá doteraz tvorí hlavnú deliacu čiaru medzi modernistickým a etnosymbolickým prístupom. Modernistickú odpoveď na otázku „kedy vzniká národ“ obratne zhrnul Walker Connor. Vo svojej štúdii *When is a Nation?* analyzoval práce niekoľkých popredných západoeurópskych historikov, v ktorých sa autori pokúšali určiť čas získania národného povedomia približne 50 európskych národných skupín. Osobnosti ako Marc Bloch, Johan Huizinga, George Coulton, Sydney Herbert, Barnaby Keeney, Dorothy Kirkland, Hans Kohn, Carlton Hayes, Thomas Tout a Eugene Weber uvádzali pri tých istých národoch rôzne obdobia vzniku, ktoré sa niekedy líšili až o niekoľko storočí. Z takýchto rôznorodých názorov Connor vyvodil svoj prístup k skúmaniu vzniku národa. Vznik národa nechápal ako udalosť s „presným historickým dátumom“, ale ako „proces

formovania národa“, o ktorom je skôr možné povedať, kedy sa zavŕšil ako, kedy sa začal. (Findor, A., 2000, s. 71) Podstatnou podmienkou zavŕšenia takéhoto procesu formovania národa je nielen intelektuálnou elitou vytvorené, ale aj masovo prijímané národné povedomie, ktoré mohlo byť šírené iba pomocou už spomínaného štátneho školského systému a povinnej branej povinnosti na konci 19. storočia – „s tvrdeniami, že národ existoval pred koncom 19. storočia, by malo byť zaobchádzané veľmi opatrne“. (Connor, W., 1994, s. 224) K rovnakému záveru prišiel aj Eric Hobsbawm, ktorý tvrdil, že nacionalizmus sa stal masovou politickou silou, „národným povedomím bežných mužov a žien“ až na konci 19. storočia. (Hobsbawm, E. J., 1992b, s. 79) V protiklade k modernistom stojí v centre etnosymbolickej perspektívy moment kontinuity. Hoci na jednej strane uznáva ideologickú novosť moderných národov, jedným dychom zdôrazňuje ich predmoderné „korene“ – skupinovo vyznávané mýty, symboly a pamäť, ktoré vysvetľujú prenikavý úspech moderných nacionalizmov. (Smith, A. D., 2001b, s. 118) Súčasné diskusie o vzniku národov sa však odlišujú od „klasického“ modernisticko/etnosymbolického sporu v dvoch dôležitých ohľadoch.

Po prvé, súčasným diskusiam dominujú autori, ktorí nedefinujú a neskúmajú národ ako skupinu ľudí, ktorá pretrváva v čase – „atomickú jednotku“ dejín, ale naopak ako kategóriu sociálnej praxe. Katherine Verderyová definuje „národ“ ako „základný operátor v rozšírenom systéme sociálnej klasifikácie“ (Verdery, K., 1996, s. 226), ktorý nielen klasifikuje (triedi) ľudí do skupín, ale vo svojej „inštitucionalizovanej forme vytvára aj podklad pre autoritu a legitimitu prostredníctvom kategórií, ktoré stanovuje“ (*ibid.*) a ktoré pôsobia ako zdanlivo prirodzené a sociálne reálne. Podľa Verderyovej je preto „národ aspektom politického a symbolického/ideologického poriadku a takisto aspektom sociálnej interakcie a pocitov.“ (*ibid.*) Podobne Rogers Brubaker uvažuje o „nacionalizme bez národov“, keď odmieta ponímanie národov a etnických skupín ako substančné (reálne) a pretrvávajúce kolektívne skupiny (*collectivities*). (Brubaker, R., 1996, s. 21; Brubaker, R., 1998, s. 293; Brubaker, R., 2002, s. 164) Brubaker definuje a analyzuje „národ ako kategóriu praxe, národovosť (*nationhood*) ako inštitucionalizovanú kultúrnu a politickú formu a národovstvo (*nationness*) ako kontingentnú udalosť alebo príhodu“. (Brubaker, R., 1996, s. 21) V skúmaní národov a nacionalizmov tak dochádza k posunu, ktorý výborne vystihuje názov publikácie *Becoming National* (Stať sa národným) a úvodnej štúdie jej editorov *From The Moment Social History to the Work of Cultural Representation* (Od momentu sociálnych dejín k pôsobeniu kultúrnej reprezentácie). (Eley, G. – Suny, R. G., 1996, s. 3-37) Pozornosť autorov sa presúva od národov definovaných ako reálne existujúce skupiny (a predmet sociálnych dejín) k národom ako „systémom kultúrnych reprezentácií“ (Hall, S., 1996, s. 612) – kategóriám sociálnej klasifikácie, prostredníctvom ktorých ľudia „vidia a delia svet“. (Bourdieu, P.,

⁹ Podobne argumentuje v prípade Slovanov aj P. M. Bradford. (Bradford, P. M., 2001, s. 33)

1990, s. 132) Podľa Mary Fulbrookovej „neexistuje taká „reálna entita“ ako národ. Existuje iba sociálna realita v durkheimovskom zmysle, keď je dostatočný počet ľudí pripravených uveriť vo význačnosť určitého súboru vlastností ako atribútov národnosti.“ (Fulbrook, M., 1997, s. 72) Viac ako kedykoľvek predtým reflektujú autori vo svojich prácach „dvojité konštituovanie reality“ prostredníctvom analýzy sociálnych, ekonomických, politických a kultúrnych vzťahov na jednej strane a „významového výkladu a konštrukcie skutočnosti“ na strane druhej. (Wehler, H.-U., 2002, s. 105)

Po druhé, zmenil sa prístup k zodpovedaniu otázky „kedy vznikali národy?“. Etnosymbolisti sa snažili vypátrať kontinuitu moderných národov v ich predmoderných predchodcoch – etnických skupinách. Podľa modernistov Connora, Hobsbawma a aj Miroslava Hrocha (Hroch, M., 1986, s. 63-65) sa moderné národy formovali v štádiách (fázach), ktorých finálnou podobou bola politicky mobilizovateľná skupina – masový národ. V súčasných diskusiách sa, naopak, spochybňuje formovanie moderných národov ako „rad nevyhnutného vývoja“, ale chápe sa ako „séria konjunktúrnych vzťahov“ (Balibar, E., 1996, s. 133-134) medzi štrukturálnymi procesmi formovania štátov, nacionalizmom ako špecifikou kultúrnou a ideologickou inováciou a procesmi kultúrneho zjednocovania. (Eley, G. – Suny, R. G., 1996, s. 9) Teoretické uchopenie „národa“ ako praktickej kategórie, ktorá je reprodukováaná rôznymi typmi diskurzívnych praktík tak na jednej strane vedie k zdôrazňovaniu „plurality etnických minulostí“, ku kladeniu si otázok „koho?“ a „aké?“ etnické mýty, symboly a pamäť tvoria „korene“ moderných národov. (Özirimli, U., 2003, s. 348) Na druhej strane empirický výskum jednotlivých etnických (nacionalistických) diskurzov a praktík vedie k spochybneniu ponímania predmoderných sociálnych a politických kategórií ako púhych „predchodcov a pozadia“ moderného sveta. (Davies, R. R., 2003, s. 280) Takto ponímané národy a nacionalizmy potom nemajú jednotný pôvod alebo jedinú, v modernej dobe začínajúce dejiny, ale skôr „genealógiu – popretŕhanú a roztrieštenú dejiny“, ktorých spoločný menovateľ leží iba v samotnej kategórii národa. (Gorski, P. S., 2000, s. 1461, 1462)

Záver

Deliace čiary medzi dominantnými teóriami nacionalizmu viedli cez odpovede na otázky „Čo je to národ?“ a „Kedy vznikali národy?“ Súčasné teoretické diskusie nastolili nový druh otázok, ktoré sa sústreďujú na skúmanie rozmanitých oblastí sociálnej praxe, prostredníctvom ktorej „národ“ sa stával a stále stáva kľúčovým termínom pre rámcovanie a orientovanie sa v sociálnej realite. Štúdium národov a nacionalizmov sa tak postupne presúva od skúmania národov ako reálnych sociálnych skupín, ktoré majú svoje dejiny a identitu, k „národu“ ponímanému

ako praktická sociálna kategória, ktorá je formovaná a reprodukováaná rozmanitými diskurzívnymi formáciami – systémami kultúrnej reprezentácie. Takéto ponímanie „národa“ ako kategórie sociálnej praxe v sebe nesie explicitnú kritiku vedeckých kategórií a koncepcií, ktoré sa vo svojej nereflektovanej podobe podieľajú na vytváraní „prirodzenosti“, „samozrejmosti“, „danosti“ a „odvečnosti“ národa. Historiografické koncepcie etnogenézy a „sťahovania národov“ a ich odborné používanie sú len jedným z príkladov intelektuálnej praxe, ktorá stiera rozdiely medzi „národom“ ako praktickou a analytickou kategóriou práve v neprospech „národa“ ako kategórie analýzy. Spochybňovanie „národa“ ako efektívneho nástroja vedeckého skúmania by však nemalo viesť k „posadnutosti dekonštrukciou“ – ako to pripomína vo svojej kritike Rogersa Brubakera David McCrone (McCrone, D., 1998, s. 3-4), ale naopak k tomu, čo je rovnako dôležité pre McCrona či Brubakera – k empirickému zisťovaniu tých sociálnych procesov a konaní, ktoré sa prostredníctvom (kategórie) „národa“ diali a dejú.

Andrej Findor (1975) vyštudoval politológiu na Katedre politológie Filozofickej fakulty UK a na Central European University v Budapešti. Pracuje v Ústave európskych štúdií a medzinárodných vzťahov Fakulty sociálnych a ekonomických vied UK. Je výkonným redaktorom Slovak Sociological Review. Venuje sa otázkam národnej identity, nacionalizmu a historickým reprezentáciám v učebniciach dejepisu.

LITERATÚRA

- AMORY, P., 1997: People and Identity in Ostrogothic Italy, 489-554. Cambridge University Press, Cambridge.
- ANDERSON, B., 1991: Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism. 2. vydanie. Verso, London.
- ARMSTRONG, J., 1982: Nations before Nationalism. University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- BALIBAR, E., 1996: The Nation Form: History and Ideology. In: Eley, G. – Suny, R. G. (eds.): Becoming National. A Reader. Oxford University Press, Oxford.
- BERGER, P. L. – LUCKMANN, T., 2004: Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění. CDK, Brno.
- BOURDIEU, P., 1990: Social Space and Symbolic Power. In: Bourdieu, P.: In Other Words. Essays Towards a Reflexive Sociology. Stanford University Press, Stanford.
- BOURDIEU, P., 1991: Identity and Representation. Elements for a Critical Reflection on the Idea of Region. In: Bourdieu, P.: Language & Symbolic Power. Polity Press, Cambridge.
- BRADFORD, P. M., 2001: The Early Slavs: Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe. The British Museum Press, London.

BREUILLY, J., 1993: *Nationalism and the State*. 2. vydanie. Manchester University Press, Manchester.

BRUBAKER, R., 1996: Rethinking Nationhood. Nation as Institutionalized Form, Practical Category, Contingent Event. In: Brubaker, R.: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.

BRUBAKER, R., 1998: Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism. In: Hall, J. A. (ed.): *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. Cambridge University Press, Cambridge.

BRUBAKER, R., 2002: Ethnicity without Groups. *Archives Européennes de Sociologie* XLIII (2), s. 163-189.

BRUBAKER, R. – LOVEMAN, M. – STAMATOV, P., 2004: Ethnicity as Cognition. *Theory and Society* 33, s. 31-64.

CALHOUN, C. J., 1998: *Nationalism*. University of Minnesota Press, Minneapolis.

COLLINS, R., 1999: *Early Medieval Europe 300-1000*. 2. vydanie. Palgrave, New York.

CONNOR, W., 1994: When is a Nation? In: Connor, W.: *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*. Princeton University Press, Princeton.

CURTA, F., 2001: *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700*. Cambridge University Press, Cambridge.

DAVIES, N., 2000: *Evropa: Dějiny jednoho kontinentu*. Prostor, Praha.

DAVIES, R. R., 2003: The Medieval State: The Tyranny of a Concept? *Journal of Historical Sociology* 16 (2), s. 280-300.

ELEY, G. – SUNY, R. G., 1996: Introduction. From the Moment of Social History to the Work of Cultural Representation. In: Eley, G. – Suny R. G. (eds.): *Becoming National. A Reader*. Oxford University Press, Oxford.

FINDOR, A., 2000: Národná identita ako naratívna konštrukcia. *Sociológia* 32 (1), s. 57-79.

FINDOR, A., 2005: Čo je „identita“? In: Marušiak, J. – Ferencová, M. (eds.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Zborník zo seminára. Veda, Bratislava.

FULBROOK, M., 1997: Myth-Making and National Identity. The Case of G.D.R. In: Hoskins, G. – Schöpflin, G. (eds.): *Myths and Nationhood*. Routledge, New York.

GEARY, P. J., 2002: *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*. Princeton University Press, Princeton.

GEERTZ, C., 1963: The Integrative Revolution. Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States. In: Geertz, C. (ed.): *Old Societies and New States. The Quest for Modernity in Asia and Africa*. Free Press, New York.

GELLNER, E., 1983: *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford.

GORSKI, P. S., 2000: The Mosaic Moment. An Early Modernist Critique of Modernist Theories of Nationalism. *The American Journal of Sociology* 105 (5), s. 1428-1468.

HALL, S., 1996: The Question of Cultural Identity. In: Hall, S. – Held, D. – Hubert, D. – Thompson, K. (eds.): *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. Oxford University Press, Oxford.

HOBSBAWM, E. J., 1992a: Introduction. Inventing Traditions. In: Hobsbawm, E. J. – Ranger, T. (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.

HOBSBAWM, E. J., 1992b: *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth and Reality*. Cambridge University Press, Cambridge.

HROCH, M., 1986: *Evropská národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*. Svoboda, Praha.

LIPTÁK, L., 1999: Historické pojmy. In: Lipták, L.: *Storočie dlhšie ako sto rokov: O dejinách a historiografii*. Kalligram, Bratislava.

MCCRONE, D., 1998: *The Sociology of Nationalism: Tomorrow's ancestors*. Routledge, London.

ÖZKIRIMLI, U., 2003: The Nation as an Artichoke? A Critique of Ethnosymbolist Interpretations of Nationalism. *Nations and Nationalism* 9 (3), s. 339-355.

SETON-WATSON, H., 1977: *Nations and States. An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Westview Press, Boulder.

SMITH, A. D., 1986: *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell, Oxford.

SMITH, A. D., 1996a: Nations and Their Pasts. *Nations and Nationalism* 2 (3), s. 358-365.

SMITH, A. D., 1996b: The Origins of Nations. In: Eley, G. – Suny, R. G. (eds.): *Becoming National. A Reader*. Oxford University Press, New York.

SMITH, A. D., 1998: *Nationalism and Modernism*. Routledge, London.

SMITH, A. D., 2000: The Nation in History. *Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Polity Press, Cambridge.

SMITH, A. D., 2001a: Nations and History. In: Guibernau, M. – Hutchinson, J. (eds.): *Understanding Nationalism*. Polity Press, Cambridge.

SMITH, A. D., 2001b: *Nationalism*. Polity Press, Cambridge.

TILLY, Ch., 1993: *European Revolutions, 1492-1992*. Blackwell, Oxford.

VERDERY, K., 1996: Whither "Nation" and "Nationalism"? In: Balakrishnan, G. (ed.): *Mapping the Nation (Mapping Series)*. Verso, London.

VÖRÖS, L., 2005: Mýtus „národa“. In: Krekovič, E. – Mannová, E. – Krekovičová, E. (eds.): *Mýty naše slovenské*. Academic Electronic Press, Bratislava.

WEHLER, H.-U., 2001: *Nationalismus. Geschichte-Formen-Folgen*. Beck, München.

WEHLER, H.-U., 2002: Das Duell zwischen Sozialgeschichte und Kulturgeschichte. Die Deutsche Kontroverse im Kontext der westlichen Historiographie. *Francia – Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 28 (3), s. 103-110.

WOLFRAM, H., 2001: Vývoj stredoeurópskych národov od neskej antiky po začiatok 11. storočia. *Historický časopis* 49 (1), s. 3-15.